

UOT 94 (479.24)

**BÖYÜK SƏLCUQLU İMPERATORLUĞU VƏ AZƏRBAYCAN
ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNDƏ QULAM SİSTEMİNİN İNKİŞAFI****N.HƏMİDOVA***Bakı Dövlət Universiteti**nigaribrahimova555@gmail.com*

XI əsrdə yaranan Böyük Səlcuqlu imperiyası, Yaxın və Orta Şərqi dövlət quruluşunda və hərbi sistemində bir sıra yeniliklər ilə birlikdə həm də zamanla yerli ənənələrdən bəhrələndi və nəticədə mükəmməl bir idarəetmə mexanizmi meydana gəldi. Belə hərbi institutlardan biri qulam sistemidir. Qulam sisteminin tarixini və təkamül prosesini və bu imperiyanın süqutu nəticəsində yaranan İraq Səlcuqlu dövləti və Atabəylər dövlətindəki rolunu ilkin mənbələr və bu istiqamətdəki araşdırmalar əsasında bu məqalədə tədqiqatə cəlb etməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: Səlcuq İmperiyası, Səlcuqlu hərbi sistemi, qulam idarəçiliyi, Nizamülmülk

Səlcuqlular mülki təşkilat sistemində olduğu kimi əsgəri təşkilatın qurulması və fəaliyyəti sahəsində də əvvəlki dövlətlərin təcrübələrindən istifadə etmişlər. Həmçinin Səlcuqlular yerinə keçdikləri dövlətlərin həm mülki təşkilat, həm də əsgəri təşkilat sahəsində işçi qüvvəsindən faydalanmışlar. Daha Böyük Səlcuqlu imperatorluğunun qurulmasından öncə, Qəznəvilər dövləti ordusunda xidmət edən qulamlıqdan yetişmiş türk komandanların, şübhəsiz, əmirləri altındakı türk qulamlarla birlikdə Səlcuqlu xidmətinə keçdikləri və dövlətin qurulmasından sonra böyük nüfuz qazandıqları məlumdur. Səlcuqlular dövründə qulamların əldə edilməsi və fəaliyyəti haqqında danışmazdan əvvəl bu sistemin necə yarandığı və hansı dövlətlərin qulamlardan faydalandığı haqqında məlumat vermək istərdik.

Qulam “dəliqanlı, azad edilmiş kölə, gənc xidmətkar, sahibinə bağlı mühafiz” mənasını verən ərəbcə bir addır [7]. Müxtəlif İslam ölkələrində qulam yerinə məmlük (əsasən məmalik), Şimali Afrikada abid kəlmələri istifadə olunmuşdur. Ticarət yolu ilə, hərbi səfərlər zamanı, döyüşlərdə əsir və bəzən də könüllü olaraq əsasən hərbi bacarığına və qabiliyyətinə üstünlük verilən gəncələr bu sistemə daxil edilirdi. Qulamlar fars, türk, slavyan, zənci və başqa xalqların nümayəndələrindən əldə edilirdi. Ancaq türk əsilli qulamlar həm orduda, həm də sarayda üstünlük təşkil edirdilər. Eyni zamanda türklər orduya başlanğıcda əsir və ya sahibindən satın alınmış kölə-əsgər kimi daxil olsalar da, yüksəldikləri mövqelərə baxdıqda daha sonra maaşlı əsgər mövqeyinə yüksəl-

dikləri aydın olur. Qulam Ərəb Xilafəti və Qəznəvilər dövründə mövcud olan hərbi təşkilat sistemi idi [8, 294]. Qulamların orduda və sarayda xidmətə cəlb edilməsinə daha çox Abbasilər zamanında rast gəlinməyə də, Əməvilərin hakimiyyəti dövründə də, xüsusilə vilayətlərdə toplanan orduda ərəb əsgərləri ilə bərabər ərəb olmayan digər xalqların nümayəndələri xidmət etmişdir. Müaviyə ibn Əbu Süfyanın Bəsrə valisi və komandanı olan Übeydullah ibn Ziyad 674-cü ildə Buxara səfərindən geri dönərkən özü ilə bərabər 2000 oxçudan ibarət türk birliyini gətirərək Bəsrəyə yerləşdirmişdi [7]. Qulam sisteminin əsası Abbasilər dövründə əvvəlcə İran kökənli, daha sonra isə türk əsilli əsgərlərin xəlifənin mühafizə birliklərinə və saraya alınması ilə təşəkkül tapmışdır. İbn Haq-vəl Abbasi xəlifələrinin mühafizə birlikləri üçün Mavərənnəhrdən türk əsgərləri gətirdiklərini, onların digər əsgərlərdən seçilərək Abbasi ordusunun önəmli hissəsini təşkil etdiyini bildirir [7]. Xüsusilə Xəlifə Məmunun hakimiyyəti dövründə Məmunun türkləri orduya cəlb etmək siyasəti nəticəsində türklərin sayı orduda artmağa başladı. Qaynaqlardan əldə etdiyimiz bilgilərdən məlum olur ki, zamanla xəlifələr qulamların üzərindəki otoritələrini itirdilər və bu birliklərin komandanları artıq onlara boyun əyməməyə başladı. Bu vəziyyətdən istifadə edən mərkəzə tabe olmayan əmirlər qulamların gücündən istifadə etməyə çalışdılar.

IX əsrdə Samani dövləti üçün əsir ticarəti önəmli qazanc vasitəsi idi. Samanilər Ceyhun çayını keçən hər türk əsirindən 70-100 dirhəm alırdılar. Ticarətlə birlikdə Samanilər orduları üçün də qulam əsgərlər tədarük edirdilər. Samanilərin Mavərənnəhr və Xorasandakı ordularının nüvəsini qulamlardan yaradılmış mühafizə dəstəsi təşkil edirdi. Qaraxanlı dövlətində də sarayda və əsgəri təşkilatda qulamlar yer almaqda idi. Qaraxanlı İliq xan Nəsrin 500 türk qulamı oxçulardan ibarət əsgəri birliyi var idi [8, 294]. Qədir xanın Qəznəli Mahmuda verdiyi hədiyyələr arasında türk qulamları var idi [7].

Qəznəvi dövlətinin qurucusu Alp Təgin Samani əmiri Əhməd ibn İsmayılın qulamı idi. Alp Təgin qabiliyyəti və bacarığı nəticəsində Samani əmiri Nəsr ibn Əhməd tərəfindən azad edilərək vəzifə pillələrində sürətlə irəlilədi [7]. Samani əmiri Nuh ibn Nəsrin ölümündən sonra yerinə keçən gənc yaşdakı oğlu Əbdülməlik üzərində böyük nüfuz sahibi oldu və bu dövərdə Samani dövlətinin idarəsində fəal rol oynamağa başladı. Bu vəziyyət qarşısında Əbdülməlik Alp Təginin onun hakimiyyətinə təhlükə yaradacağını anlayaraq onu paytaxtdan uzaqlaşdırıb Xorasan valiliyinə təyin etdi. Əbdülməlikin ölümündən sonra yaranan qarışıqlıqdan istifadə edən Alp Təkin əmrindəki türk komandanlarda birlikdə Qəznəyə hücum etdi. Burada türk hakimiyyətinin əsasını qoysa da, Alp Təgin bundan sonra çox yaşamadı. Alp Təginin Səbuk Təgin daxil olmaqla 2000 qulamı vardı. Səbuk Təgin Alp Təginin ən sadıq qulamı idi [7]. Elə Alp Təginin ölümündən sonra Səbuk Təgin Qəznəvilər dövlətinin idarə olunmasında yaxından iştirak etdi.

Səlcuqlular İslam şərqinin tamamını əllərinə keçirdikdən sonra buradakı türk olmayan xalqları öz dövlətlərinin idarə sistemində daxil etdikləri halda,

hərbi təşkilat sistemi türklərin nəzarətində idi. Səlcuqlu dövləti hərbi təşkilatı əvvəllər türkmən-oğuz gücünə əsaslanırdı. Ancaq daha sonra yenə türklərdən təşkil edilən qulamlara əsaslanmağa başladı. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Səlcuqlulardan əvvəl mövcud olan İslam dünyasında qulamların əksəriyyəti türklərdən təşkil edilmişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qəznəli, Samani dövlətinin ordusundakı qulamlar türk əsilli idilər. Səlcuqlu dövlətində qulamlar bir neçə müxtəlif yolla əldə edilirdi. Səlcuqlu dövləti İslam şərqini ələ keçirdiyi zaman Səlcuqlulardan əvvəl bu coğrafiyadakı qulamlar Səlcuqlu ordusuna keçirdilər. Bu xüsusda Büveyhiogulları dövləti zamanına aid bir neçə misal göstərmək olar: Bu dövlət zamanında komandanlıq məqamına yüksəlmiş İbnuş-Şərabı deyə tanınan Fahir Bay-Təkin b. Abdullah Toğrul bəy zamanında Səlcuqlu dövləti xidmətinə girmişdi [6, 238]. Toğrul bəy, Alp Arslan, Məlikşah və hətta Börküyarıq zamanında böyük rollar oynayan Səduddövlə Gövhəreyn başlanğıcda xuzistanlı bir qadının qulamı olsa da, daha sonra Büveyhiogulları hökmdarı Əbu Kalıcar b. Sultaniddevləyə qulamlıq etmişdir. Toğrul bəy Bağdada gəldiyi zaman əfəndisi tərəfindən oğlu Əbu Nəsrə verildiyi görülən Gövhəreyn yeni əfəndisi Səlcuq sultanı tərəfindən qalada həbs olununca, onunla birlikdə könüllü olaraq həbs həyatı yaşadı. Əbu Nəsr öluncə Gövhəreyn Alp Arslanın xidmətinə keçərək ordu komandanı vəzifəsindən Bağdadın Şihnəliyi vəzifəsinə qədər yüksəldi. Bir qala komandanının hücumuna uğrayan Alp Arslanı qurtarmaq üçün ortaya atılan Gövhəreyn yaralansa da, əfəndisini yaralanmaqdan qurtara bilməmişdi. Görünür ki, Gövhəreyn Büveyhiogulları hökmdarına göstərdiyi sədaqəti Səlcuq hökmdarına da göstərmişdi [6, 238-239].

Verilən bildiyən aydın olduğu kimi, qulamlar bəzən xüsusi şəxsdən hökmdara, eyni dövlət içində bir hökmdardan digər bir hökmdara, bir dövlət süqut edincə başqa bir dövlətin hökmdarına keçməkdədir. Ancaq görünüşə görə əsas dəyişmə dövlət içində olmaqdadır, yəni ölən hökmdarın qulamları, taxta çıxan hökmdarın xidmətinə keçirdi. Məsələn, Toğrul bəy zamanında qaynaqlarda adları çəkilən 11 hacib və komandandan dördünə Alp Arslanın zamanında rast gəlinir [6, 239]. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, istər başqa məğlub dövlətdən Səlcuqlu dövlətinə, istərsə də, Səlcuqlu dövləti içində sələfdən xələfə keçən qulamlar olsun, göründüyü kimi yetişmiş və orduda müəyyən rütbəyə sahib olan şəxslərdir. Eyni zamanda bu yetişmiş qulamların tabeliyində miqdarları qüvvət dərəcələrinə görə dəyişən yetişməkdə olan türk qulamları vardı. Bu səbəbdəndir ki, hər hökmdar başqa dövlətlərdən və hökmdarlardan miras qalan qulamların əvəzinə istədiyi kimi yetişdirə biləcəyi əcəmi qulamlar tədarükünə xüsusi önəm verirdi. Həm komandanların, həm də hökmdarın səfərlərdə əldə etdikləri əsirlər qulam tədarükündə mühüm bir qaynaq təşkil edirdi. Gümüş Təgin Sultan Alp Arslana səfərlərdən əldə etdiyi əsirlərdən 2.000 qədər qız və oğlan təqdim etmişdi. Alp Arslan özü Ermənistan və Xəzər səfərində 50.000 çox məmlük əldə etmişdi. Xarəzm valisi olub Amidi Xorasan ləqəbi ilə məşhur olan Məhəmməd b. Mənsur 100 türk qulamı satın alaraq Alp Arslana hədiyyə etmişdi. Savaşlardan əldə edilən əsirlərdən türk

olanların qulam sistemi üçün yetişdirilmək üzrə seçildikləri məlumdur [6, 240].

Qulam tədarükündə digər mühüm qaynaqlardan biri də, əsir bazarları idi. Qaynaqlardan əldə edilən məlumatlara görə, demək olar ki, hər şəhərdə əsir bazarları var idi. Nizamülmülk də, öz əsərində dövlətdən böyük maaşlar alan öndə gələn komandanların hökmdarın gözünə girmək üçün əsir bazarlarından qulamlar almalarını və onları yüksək səviyyədə yetişdirməklərini tövsiyə etməkdədir [10, 99]. Səlcuqlu vəzirinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, qulamlar ən çox satın alınmaq yolu ilə tədarük edilirdi.

Əsir olaraq ələ keçirilən qulamlar cinsiyyətlərinə, millətlərinə və vəziyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirilirdi. Hərbi qabiliyyətlərinə görə əsgəri sistemə türklər cəlb edilərkən, digər işlər üçün başqa millətlərdən alınan əsirlər cəlb edilirdi. Misal üçün, əcəmi qullardan bəhs edilirdi ki, burada əcəmi qulamlar yerinə görə türk olmayan qulamlar üçün, yerinə görə də Səlcuqlu türkü olmayan, Səlcuqlu ölkəsi xaricindən gələn qulamlar üçün istifadə olunmuşdur [8, 295].

Qara qulam adı verdikləri məlum olan əcəmi qulamların savaşı əsgər olaraq yetişdirilməsi məsələsinə gəlincə, bu sahədə əlimizdə olan məlumatlar çox azdır. Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərində Samanoğulları dövləti zamanında qulamların necə yetişdirilməsi məsələsinə dair uzun məlumat verməyindən aydın olur ki, Səlcuqluların qulamları necə yetişdirmək üçün xüsusi bir sistemləri yox idi. İndi isə Nizamülmülkün Samanoğulları dövlətində qulamların necə yetişdirilməsi haqqında verdiyi məlumata nəzər salaq: “Samanilər zamanında belə bir adət vardı: xidmət, istedad və ləyaqətlərinə görə qulamların dərəcələri artırılırdı. Qulam alındıqda o, bir il xidmət etməli, rikabda zindənic qəbası geyməli idi. Bu qulamla bir il içində gizli ya da aşkarda ata minməyə icazə verilməzdi, minsəydilər cəza alardılar. Bir il xidmət etdikdən sonra visaqbaşı hacibə deyərdi, hacib isə ona bir türk atı, cilov və sadə örkən verilməsini əmr edərdi. Bir il at və qamçı ilə xidmət etdikdən sonra belinə bağlamaq üçün qaracur (qurşaq) verərdilər. Beşinci il bəzəkli yəhər, ulduzlu cilov, darai qəba və halqalı toppu alardı. Altıncı il rəsmi libas, yeddinci il bir nəfərlik on altı mıxlı çadır alar, üç qulam da onun ixtiyarına verərdilər, başına qara, gümüşü, keçə papaq qoyar, əyninə Gəncə libası geyinər, visaqqbaşı ləqəbini alardı. Sonra hər il cah-cəlalını, mənəbini, dəstəsinin sayını artırırdılar, olardı dəstəbaşı və hacib. Əgər hər yerdə şöhrət tapıb, istedadlı və ləyaqətli olsaydı, böyük bir iş yerinə yetirsəydi belə otuz, otuz beş, qırx yaşlarına çatmayınca ona əmirlik verməz, vilayət idarəsi, yaxud başqa dövlət işi tapşırılmazdı” [7, 86; 9, 151]. Verilən məlumatdan aydın olur ki, samanilərin sarayda və məktəblərdə xüsusi qulam yetişdirmə sistemi var idi. Samani hökmdarı Alptəkin samanilərə qul olub, onların tərbiyəsini görmüş, otuz beş yaşında Xorasanın sərkərdəliyini almışdı. Ancaq başqa bir məlumatdan aydın olur ki, xüsusi qulam yetişdirmə sisteminin olmasına baxmayaraq, bu sistem hər zaman tətbiq edilmirdi. Yəni Nizamülmülkə görə, Səbuktəkin satın alındıqdan üç gün sonra Alp Təgin tərəfindən visaqbaşı vəzifəsini almışdı.

Səlcuqlu dövründə qulamlar sahibləri tərəfindən yetişdirilirdi. Bu vəziyyəti

yətə görə, saraylar eyni zamanda ən böyük qulam yetişdirmə mərkəzləri idilər. Səlcuqlu vəzir Nizamülmülk dövlətin qurulmasında başlıca rol oynadıqları halda, dövlət qurulduqdan sonra dövlətə küskün olan köçəri türkmənləri Səlcuqlu xanədanına yaxınlaşdırmaq üçün tək çarə olaraq qəbilə rəisi uşaqlarının qulam sistemində yetişdirilməsini tövsiyyə edərkən, şübhəsiz ki, yetişdirmə yeri olaraq sarayı nəzərdə tuturdu. Yenə Nizamülmülk bu münasibətlə, qulamların saraylarda necə yetişdirilmələri haqqında dolayısı ilə Türkmənlərin türk və başqa qulam kimi xidmətdə saxlanması haqqında məlumat verərkən yazır: “Qulam adı ilə daima Sultanın yanında olan türkmən övladları at üzərində silah oynatmağı, Sultana layiqincə qulluq etməyi, xalqla yola getməyi, qəblələrində olan kəni atmalıdırlar. Ehtiyac olduqda xidmətdə olanlardan beş min, on min ayırıb ata mindirməli, qulam kimi əllərinə silah verməli, əyinlərinə libas geyindirilməlidir ki, bu dövlətdən onların da payına bir şey düşsün, şan-şöhrət qazansın, onlar razı qalsın” [7, 86]. Türkmənlərə xüsusi yetişdirmə sistemi tətbiq edilməyəcəyinə görə, bütün saray qulamlarının belə yetişdirildiyi söylənə bilər.

Müxtəlif şəkillərdə tədarük edilərək saraya alınan qulamları kimlərin yetişdirməsi məsələsinə gəlincə, bu xüsusda dolayısı ilə də olsa az-çox bilgimiz vardır. Qulamları yetişdirmək üçün xüsusi müəllimlər (muallim) təyin edilirdi [6, 242]. Rəşidədin “Came ət-təvarix” əsərində Sultan Məlikşahın zamanında Əhməd bin Abd al-Məlikin kiçik qulamların müəllimi olması haqqında məlumat verir. Rəşidəddin yazır: “Əhməd bin Abd al-Məlik, Sultan Məlikşahın inşa etdirib Şahi Diz adını verdiyi, sultanların yoxluğunda xəzinə, silahxanələr, vuşakan-ı hord və duhteran-ı saray (cariyələr) götürüb buraxdıqları, Deyləmlilərdən və güvənilir kimsələrdən yaranan bir qrup mühafiz və növbətçi tərəfindən qorunan Dizguh qalasında vuşakların və qulamların müəllimi (muallim-i vuşakan və qulaman) olaraq yer aldı” [12, 107-108]. Rəşidəddinin vuşakan-ı hord adlandırdığı qulamlar kiçik qulamlardır. Qulam sistemi içərisində, xüsusilə kiçik yaşda dəzgaha alınana və “qulamxanə” adı verilən “qulam məktəbləri” və ya “əsgəri qışlalar” da yetişdirilən bir qulamla, hədiyyə, satınalma və ya hər hansı bir dövlət və ya şəxsdən alınana qulam arasında fərqlilik olduğu şübhəsizdir. Belə ki, hər hansı bir şəkildə saraya və ya hər hansı bir şəxsə verilən yaş irəliləmiş olan qulam özəlliklə önəmsiz işlərdə istifadə olunur, bəzən isə sərbəst buraxılırdılar. Kiçik yaşda olan qulamın “qulamxanə”lərə alınaraq sahibləri və ya “babayan” adı verilən şəxslər tərəfindən tərbiyə olunduqları məlumdur [12, 107]. Bunun başlıca səbəbi isə kiçik yaşdakı qulamın kiçiklikdən yetişdirilməsi və verilən təhsil sonunda sahiblərinə son dərəcə sadıq bir qulam olaraq xidmətə hazır olmalarıdır. Buna görə də, sadəcə Səlcuqlularda deyil, qulam sistemi tətbiq olunan bütün dövlətlərdə saraya kiçik yaşda alınan qulamın yetişdirilməsinə xüsusi önəm verilirdi. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qulamı yetişdirmək üçün xüsusi müəllimlər təyin edildiyi məlum olsa da, təhsilin hansı şəkildə verildiyi, plan və proqramları kimi mövzularda əlimizdə çox məlumat yoxdur.

Qulamın təhsil və tərbiyə müddəti haqqında əlimizdə dəqiq məlumat

olmasa da, bir qulamın əmir və komandan olması üçün 18-20 il orduda xidmət etməsi lazım idi. Yuxarıda Samanilər dövlətində 35 yaşından tez heç bir qulamın komandan ola bilməməsi haqqında məlumat vermişdik. Şəmsəddin Eldənizin 1118-1119-cu illərdə kölə olaraq satın alındığını və 1136-cı ildə atabəy ünvanı aldığını diqqətə alsaq, o zaman onun 17-18 il qulam sistemi içərisində təhsil və tərbiyə aldığı ortaya çıxmaqdadır [2, 48]. Yenə, Eldənizin həyatına baxaraq Səlcuqlu qulamlarının necə tərbiyə olunduqları haqqında məlumat ala bilərik. Mirxond yazır ki, qırpaqların ölkəsində qədim çağlarda belə bir adət var idi: Əgər hər hansı bir tacir birdəfəyə 40 qul alsaydı, onları satan ondan yalnız otuz doqquzunun pulunu alır, qırxıncını pulsuz verirdi. Sultan Mahmudun dövründə bir qul alverçisi 39 qulu satıb, qırxıncı qul üçün pul götürməmişdi. Həmin qulların arasında Eldəniz də var idi. İraqda bu qulları Sultan Mahmudun vəziri Əbu Hamid Əli ibn Əhməd əs-Sümeyrəmi tacirdən satın alır. Hicri 516-cı ilin səfər ayında (may, 1122) vəzir Sümeyrəmi Həmədanda öldürüldükdən sonra, onun bütün var dövləti sultan tərəfindən müsadirə olunarkən, Eldəniz də sultanın xidmətinə keçir. Sultan Eldənizin bacarığını görüb onun tərbiyəsini Əmir Nəsrə tapşırır. Bir müddət sonra Eldəniz at çapmaqda, ox atmaqda mahir olduğunu göstərmiş, daha sonra sultan mətbəxinin başına gətirilmişdi. Sultan II Toğrulun hakimiyyəti dövründə isə Eldəniz sultanın şəxsi məmlükləri sırasına keçirildi və vəzifə pillələrində sürətlə irəlilədi. Sultan Eldənizin sadəliyinə qiymətləndirdi və onu əmir rütbəsinədək qaldırdı. Bir qədər keçməmiş, Sultan II Toğrul Eldənizi azyaşlı oğlu Arslan şaha atabəy təyin etdi [2, 48-49].

İndiyə qədər verdiyimiz məlumatdan, yalnız hökmdarların deyil, sivil və ya əsgəri, bütün dövlət adamlarının miqdarları rütbə və dərəcələrinə, maliyyə vəziyyətlərinə görə dəyişən şəxslərinə bağlı qulamla sahib olduqları məlum olur. Sultan Alp Arslan dövründə Səlcuqlu ordusunda ən azı 4000 qulam olduğuna görə, qulamların tərbiyə və təhsilinə Toğrul bəy dövründən başlanıldığına şübhə yoxdur [8, 295]. Çünki Alp Arslanın əmrindəki qulamların yetişməsi üçün 16-18 il tələb olduğundan bu iş Toğrul bəy dövründən başlanıldığı dəqiqləşir. Səlcuqlu imperatorluğunun başlanğıcında hökmdarların xassə qulamlarının sayı elə də çox deyildi. Bəsəririyi təqib etdikdən sonra Mosuldan Bağdada dönən Toğrul bəyin önündə təqribən 500 qulam gedirdi [8, 295]. Sultan Toğrulun vəziri Kundurinin öz şəxsi qulamının 300-dən çox olduğu xəbər verilir [6, 243]. Nizamülmülkün sahib olduğu qulamların sayı isə 1000-dən çox idi. İraq şahməliyinə təyin edilən Səduddövlə Gövhəreyin Bağdada gəldikdə əmrində bir qulam ordusu var idi [6, 243]. İqta sahibi komandanların görüldüyü kimi iqtaları nisbətində əmirlərində qulam qitələri saxlamağa məcbur idilər. Səfərbərlik elan olunduqda bu komandanlar əmirlərindəki qulamlarla imperatorluq ordusuna qatılmalı idilər.

Saray qulamı ilə digər dövlət adamlarının qulamı arasında hüquqi baxımdan olmasa belə, fəli baxımdan böyük fərq var idi. Saray qulamı arasına girmək imtiyazlı bir vəzifəyə yüksəlmək demək idi. Hər hansı bir sahə-

də yararlılıq göstərən qulamaların saray qulamaları arasına alındığı məlumdur. Məsələn, Malazgirt Meydan Mühəribəsində Bizans imperatorunu əsir edən qulam, təltif edilərək xassə qulamlığına yüksəldilmişdi [6, 244]. Başqa bir misal, böyük komandanların saray qulamaları arasından yetişdiyi məlumdur.

Saray içərisində olduğu kimi, saray xaricində də hökmdarın ən güvəndiyi şəxs qulamlar idi. Belə ki, bəzən qulamlar saray xaricində hər hansı bir vəzifə ilə görürləndirilirdi. Bunu bir çox qaynaqların təsdiq etdiyi kimi, Nizamülmülk də öz əsərində bu məsələyə bir fəsil həsr etmişdir. Səlcuqlu vəzirinə görə, saraydan vilayətlərə vəzifəylə bir çox qulam göndərilməkdədir. Onların bəzilərinin əllərində görəcəkləri iş üçün fərmanları vardır, bəzilərində fərman yoxdur. Nizamülmülk mühüm bir iş olmadıqca saraydan qulam göndərilməməsini, göndərildiyi təqdirdə də əlində fərman olmasını, ixtilafı həll edincə alacağı ücretin nə qədər olacağını qəti şəkildə söylənməsini və söylənəndən artıq almamasını qulama əmr edilməsini tövsiyyə edir. Nizamülmülk bu barədə yazır: "...Beləliklə, dünya get-gedə xarab olar, rəiyyəti yoxsullaşar, nahaq vergilərin sayı artar" [10, 103].

Qulam sahibi tərəfindən satıla bilər və ya başqasına hədiyyə oluna bilərdi. Göründüyü kimi qulamlar sahib dəyişdirə bilərdilər. Bu sahibinin rızası və ya satılığa çıxarılması şəklində ola biləcəyi kimi, hökmdarın tələbi üzərinə və ya yuxarıda gördüyümüz kimi təltiflə xidmətə alınması şəklində ola bilərdi. Ancaq qulamın sahibi kim olursa olsun, ona pis rəftar olunmamalı idi. Əgər qulama qarşı pis rəftar olarsa, bu zaman möhtəsib müdaxilə edə bilərdi. Bu müdaxilə, kölə haqsız rəftara məruz qaldığı zaman edilməkdə idi. Nizamülmülkə görə bəndələr və xidmətkarlar xidmətlərinin mükafatını görməli və təltif edilməlidirlər. Səbəbsiz yerə və qəsdən qüsurlaşanlar da qəbahətləri ölçüsündə cəzalandırılmalıdırlar ki, bəndələrin xidmətə həvəsləri artsın. Cəzalandırılan qəbahətliyə qorxuları artar və dövlət işləri də yoluna girər [10, 102].

Qulamaların qiymətinə gəlincə, bu zamana və şərtlərə görə dəyişirdi. Bir savaştan bol miqdarda əsir əldə edilincə, qiymətlər aşağı düşürdü. Normal zamanlarda kölə qiymətləri, fiziki quruluşları, görünüşləri və bir sənətə sahib olub-olmadıqlarına görə dəyişirdi [8, 297]. Bir əsirin və qulun qulam olaraq qiyməti 100 dinar idi [6, 297]. Bu o dövrdə bir atın puluna bərabər idi. Əsirlər və qulların sağlamlığı və fiziki quruluşu da müəyyənləşdirici rol oynayırdı. Başqa bir məsələ də, qulamaların sahiblərindən nə qədər maaş aldıkları məsələsidir. Nizamülmülkə görə ordu "iqta əhli" və "maaş əhli" olmaq üzərə başlıca iki hissədən əmələ gəlirdi. Əmirlik rütbəsinə çatmamış qulamlar maaş əhlini edir, əmirlik rütbəsinə çatan qulamlar isə ayrıca maaş yerinə iqta alırdılar. Bəzən bir əmirə bir və ya bir neçə əyalətin birdən iqta edildiği olurdu. Sultan Bərkyaruq dövründə əmir Ünər Fars və İraq əyalətlərini iqta olaraq almışdır ki, bu vilayətlərin illik gəliri 1.000.000 dinardan çox idi [6, 257]. Dövlət xəzinəsindən maaş alan komandanlara gəlincə, Nizamülmülkün onlara yüksək maaş verildiyini və bunun müqabilində onlardan hökmdarın gözünə girə biləcək üçün mümkün olduğu qədər çox qulam satın almaları lazım olduğunu bəyan etməsindən başqa əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur [10, 99].

Qulam hərbi sistemi ən bahalı hərbi sistem idi. Qulam aylıq maaşdan başqa əmrinə tabe olduğu dövlət və şəxslər tərəfindən bütün xərcləri ödənən əsgər hesab edilirdi. Nizamülmülkün əmrindəki 1.000 nəfərlik qulam ordusunun illik xərcləri 200.000 dinar idi [6, 246]. Anadolunun fəthində rol oynayıb İbn Xan adlı bir türkmən bəyinin Hələb hakimi Atıyyə ilə bağladığı müqaviləyə görə əmrindəki 500 oğuz qulamı üçün ayda 11.000 dinar alırdı [6, 246]. Sədrəddin əl-Hüseyniyə görə, Məlikşah zamanında orduya maaş olaraq ildə 600.000 dinardan artıq pul ödənilirdi. Məlikşahın xəzinədarı Tacülmülkün Nizamülmülk haqqında onun fəqihlərə, sufilərə hər il 300.000 dinar sərf etdiyini, bu pulu orduya sərf edərlərsə, Konstantiniyyə (İstanbul) surlarını fəth edə biləcəkləri şikayəti üzərinə Nizamülmülk Sultana belə cavab verir: “Ey Sultanülaləmin! Tanrı sənə və mənə qullarından heç kimsəyə nəsib olmayan lütf və ihsan vermişdir. Buna müqabil sən o Tanrının dinini ilaya çalışan, onun əziz kitabına uyanlara ildə üç yüz min dinar sərf etsən çoxmudur? Sən hər il əsgərlərə bunun iki mislini sərf edirsən” [3, 46].

Səlcuqlular dövründə qulam sisteminə verilən böyük əhəmiyyət nəticəsində bir müddət sonra dövlətin siyasi, idari, mülki, xüsusilə də hərbi sahəsində böyük qulam işçi gücü meydana gəlmişdi. Bir qayda olaraq Sultan Toğrul zamanından Səlcuqlu haciblərinin qulamlar arasından çıxdığı məlumdur. Sav Təgin, Ərdəm, Xumar Daş, Bəy Təgin, Yaruq Təqin, Porsuq kimi Toğrul Bəy Alp Arslan dövrünün komandan və hacibləri qulam əsilli idilər [8, 298]. Candar vəzifəsini icra edən daha sonra Sultan Məlikşah tərəfindən oğlu Bərkəyaruqa atabəy təyin edilən Gümüş Təgin, Bağdad şahnesi Gövhəreyn Səlcuqlular dövrünün məşhur komandanları olub qulam sistemində yetişmişdilər [8, 298].

Səlcuqlu dövlətinin sonlarına yaxın qulamlar və ya məmlüklər dövlətin siyasi və hərbi işlərini tamamilə öz əllərinə almış, Səlcuqlu şahzadə və sultanlarını öz əllərində oyuncağa çevirmişdilər. İraq Səlcuqlu dövlətinin məmlüklərinin vəziyyətindən xəbər verən Məhəmməd əl-Ravəndi məmlüklərin iqta torpaqlarını istədikləri kimi paylaşması haqqında məlumat verir [11, 309]. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qulamlar arasında irsi hakimiyyətə az rast gəlirik. Qulam olduqları halda atabəy ünvanı əldə edənlərin irsi hakimiyyəti olduğunu bilirik. Ancaq əyalət və iqta sahibi olan qulamların çoxunun irsi hakimiyyəti olmamışdır [8, 299]. Qulamların dövlət daxilində geniş səlahiyyətlərə sahib olması, güc və qüdrətlərinin artması və müstəqil hərbi dəstələrə sahib olmaları onlara dövlət işlərinə yaxından müdaxilə etmək imkanı vermişdir.

Beləliklə, araşdırma nəticəsində bəlli olur ki, Səlcuqlu dövlətində qulam sistemi inkişaf edərək türklər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən müəssisə olmuşdur. Bunun səbəbi isə Səlcuqlu dövlətində qulam sisteminə daxil olan bir qulun dövlətin ən yüksək vəzifələrində çalışmaq imkanının olması idi. Türk qulam sistemi həqiqətən də qabiliyyəti və bacarığı ilə seçilən qulamlar üçün hər cür imkanlar açmışdır. Xarəzmşahlar, Azərbaycan Atabəyləri, Qəznəvilər əsliində qulam dövlətləri idilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmed bin Mahmud. Selçuk-name. II cild, İstanbul: 1001 kitab, 1977, 204 s.
2. Bünyadov Z.. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
3. El-Hüseyni Sadruddin Ebul-Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali. Ahbar üd-devlet is-Selçukiyye. Ankara: Türk Tarih Kurumu”, 1943, 150 s.
4. Gök H. İ. Musul Atabegliği: Zengilər (Musul kolu: 1146-1233). Ankara, TTK yayınları, 2013, 194 s.
5. İbn əl-Əsir. Əl-kamil-fı-t-tarix. Ərəbcədən tərcümə Z.Bünyadovundur. Bakı: Şur, 1996, 192 s.
6. Köymen M.A.. Büyük Selçuklu İmperatorluğu tarihi. Alp Arslan və zamanı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016, 532 s.
7. Merçil E. Qulam. İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi. İstanbul, 1996. Web adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/gulam#2>
8. Nəcəf Ə.N. Səlcuqlular dövləti və Atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından – XIV əsrə qədər). Bakı: Qanun, 2010, 756 s.
9. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Farsca aslından çeviren Mehmet Taha Ayar. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2009, 352s
10. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Çıraq, 2007, 273 s.
11. Ravendi. Rahat-üs-sudur və Ayet-üs-Sürur, türkçeye çeviren Ahmet Ateş, c.I, Ankara: TTK yayınları, 1957, 258 s. c.II, Ankara: TTK yayınları, 1960, 459 s.
12. Reşideddin Fazlullah. Cami üt-Təvarih: Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk.Tercümə ve notlar: Erkan Göksu, Hüseyin Güneş: İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, 208 s.

РАЗВИТИЕ ГУЛЯМСКОГО СИСТЕМА В ВЕЛИКОЙ СЕЛЬДЖУКСКОЙ ИМПЕРИИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ГОСУДАРСТВО АТАБЕКОВ

Н.ХАМИДОВА

РЕЗЮМЕ

Великое сельджукское государство, возникшее в XI веке, не только создало некоторые нововведения в государственном устройстве и военной системе Ближнего и Среднего Востока, но и извлекло пользу из местных традиций с течением времени, что привело к созданию идеального механизма управления. Одним из таких военных учреждений является гулямская система. Наряду с историей гулямского система и его значением в военной организации сельджуков в статье анализируются его эволюционные процессы в Азербайджанское государство Атабеков, возникшие в результате упадка этой империи, на основе первоисточников и важных исследовательских работ.

Ключевые слова: империя сельджуков, военная система сельджуков, администрация Гулама, Низам уль-Мульк

THE GREAT SELJUK EMPIRE AND THE DEVELOPMENT OF THE SLAVE SYSTEM IN THE ATABEGS OF AZERBAIJAN

N.HAMIDOVA

SUMMARY

The Great Seljuk state, which emerged in the 11th century, not only created certain innovations in the state structure and military system of the Near and Middle East, but also benefited from local traditions over time, resulting in a perfect governance mechanism. One such military institution is the slave system. We attempted to analyze the history and the evolutionary process of the slave system and its role in the Seljuk military organization and Atabegs of Azerbaijan, which emerged as a result of the decline of this empire on the basis of primary sources and important research works.

Keywords: Seljuk Empire, Seljuks military system, Ghulam administration, Nizam ul-Mulk